

TÜRKİYE-KOSOVA İLİŞKİLERİ

Halil Emre Deniş
Fatih Demircioğlu

1. GİRİŞ

Kosova, Avrupa'nın en yeni ülkesi durumundadır. Eski Yugoslavya'dan sonra oluşan 7. devlettir. Kosova'nın; kimliğinin oluşumu, kendi kaderini tayin etme hakkı ve tam bağımsızlığa kavuşması için verdiği mücadele, çok uzun süreler almış ve belirli bir süre daha uluslararası yardımlara ihtiyaç duyacağı öngörülmektedir (Elsie & Destani, 2018: 1).

Sırp lar ve farklı Slav kabileleri, milattan sonra 6. yüzy ılda Kosova da dâhil olmak üzere Balkanlara göç etmişlerdi. Sırp tarihçiler, Arnavutların, Kosova'da çok az sayıda bulunduğunu söylemektedir. Arnavut tarihçiler ise bölgede Arnavutların, Dardanyalılar ve İliryalıların soyundan geldiğini ileri sürmektedir (Woehrel, 1999: 2).

Kosova kelimesi, Sırp lar için önemli bir kelime olarak kabul edilmektedir. 13. yüzy ıl başlarında Sırp Ortadoks Kilisesi kurucusu Aziz Sava'nın isminden sonra, Kosova kelimesi 19. ve 20. yüzy ılın başlarında Sırbistan'ın siyasi ve kültürel söylemine hükmetmiştir. Popüler kültür olarak ise Kosova mirası, Dalmaçya, Hersek, Batı Sırbistan, Karadağ ve Kosova'nın kırsal bölgelerindeki destan geleneği aracılığıyla tarihsel bir anlatı olarak devam etmektedir (Batakovic, 2015: 570). Bölgenin tamamı Rumencede Kosovo, Arnavutçada Kosova olarak bilinmektedir. Sırpçada ise ülkenin doğusu ve batısı için farklı kullanımlar bulunmaktadır. Ülkenin batısına Kosovo, doğusuna ise Metohia (Metohija) denilmektedir (Jura, 2013: 79).

Kosova'nın günümüzde yaklaşık 2 milyonluk bir nüfusu bulunmaktadır. Nüfusunun büyük çoğunluğu Arnavutlardan oluşmakla birlikte Kosova'da; Sırlar, Boşnaklar, Romanlar ve Türk azınlıklar da bulunmaktadır. Kosova'nın tarihsel süreçte sınırları belli olmasına rağmen 2008 yılına kadar hiçbir zaman bağımsız bir devlet statüsü olmamıştır. Milattan sonra birinci bin yılda Roma İmparatorluğu'nun bir parçası konumunda olmuştur. Sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. 1184-1216 yıllarında Sırp Nemanja Hanedanlığının egemenliği altına girmiş ve Orta Çağ Sırp İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olmuştur. 1389'da gerçekleşen Kosova Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kosova'ya doğru genişlemesinin başlangıcı olmuş ve 1455 yılında tamamen Osmanlı egemenliği altına girmiştir. 1878 yılında Arnavut milliyetçilerin ayaklanması ile ele geçirilen Kosova, 1881 yılında Osmanlı birliklerinin isyanı bastırmasına kadar Arnavutların hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu parçalandıktan sonra Kosova, anarşik bir ortam içerisinde kalmıştır (Elsie & Destani, 2018: 1-3).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kosova, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının bir parçası olmuş, sonrasında ise Sırbistan'ın Krallık içerisindeki ağırlığı hissedilmeye başlanmıştır. Sırlar özellikle Kosova'daki Arnavut nüfusu bastırmak için Sırları yerleştirmeye başlamıştır. Kral Alexander, 1929'da diktatörlük ilan ederek ülkenin adını Yugoslavya olarak değiştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise İtalya Nisan 1939'da Arnavutluk'u, Almanya ise Nisan 1941'de Yugoslavya'yı işgal etmiştir. Kosova'nın büyük bir çoğunluğu Arnavutluk'a dâhil edilmiştir. Yugoslavya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi Kosova'da da Sırp kralcı Çetnikler, Komünist Partizanlar, Almanlar ve İtalyanlar ile ittifak hâlinde olan Arnavut güçler arasında çatışmalar yaşanmıştır. 1944'te Partizanlar Kosova'yı ele geçirmiş, 1945'te ise Josip Broz Tito liderliğindeki Komünist hükûmet, altı cumhuriyetli Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti içerisinde, Kosova'yı Sırbistan içindeki iki özerk yapıdan biri hâline getirmiştir (Woehrel, 1999: 3-4).

Savaş sonrası yıllarda, Tito'nun artan prestiji dikkat çekmiştir. Yugoslavya'nın kendine özgü Komünist devrim deneyimi, bilinçsizce de olsa Ekim Devrimi'nin otoritesine ve Sovyetler Birliği'nin sosyalizmin gerçek yurdu olarak tarihsel konumuna meydan okumuş ve bu otoriteyi azaltmıştır. Josef Stalin, yandaş devletlerin bu şekilde bağımsız hareket etmelerine yönelik sert tepki göstermiş ve Yugoslavya 1948 yılında Kominform'dan (Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu) ihraç edilmiştir. Tito'nun Stalin ile yaşadığı kopuştan sonra yaşanan sonuçlardan biri, Yugoslavya'nın Arnavut nüfusunun yarattığı tehdit olmuştur. Enver Hoca Sovyetler ile yakın ilişki içerisine girerek Tito'ya saldıran ilk komünist devlet olmuştur. 1948 yılında yaşanan bölünme, Kosova'nın Arnavutluk ile birleşebileceği yönündeki spekülasyonları sonlandırmıştır. Yugoslav hükûmeti, Kosova'da Arnavut nüfus içerisinde büyüyen ulusal bilinci kırabilmek için "Türkleştirme" poli-

tikasını desteklemiş, 1951 yılında Türkçe eğitim veren okullar açılmış ve Arnavutların Türkiye'ye göç etmesini teşvik etmiştir. Ayrıca Kosova'da Türklerin azınlık statüsü de tanınmıştır. Ayrıca Arnavutlar üzerinde baskılar oluşturulmuş ve kendilerini Türk uyruklu ilan etmeleri yönünde zorlamalar olmuştur. Bu nedenle birçok Müslüman Arnavut, Türk olarak kaydolmuş ve Türkiye'ye gönderilmiştir. Arnavutların Türkiye'ye göçünün teşvik edilmesi için tasarlanan Yugoslav-Türk anlaşması, 1953 yılında imzalanmıştır (Vickers, 1998: 148-149).

1945 yılında Kosova'ya verilen özerklik statüsü, 1963 ve 1974 yıllarında federal anayasanın değişiklikleriyle pekiştirilmiştir. Ancak 1989 yılında, dönemin Yugoslavya Cumhurbaşkanı Slobodan Milosevic tarafından kaldırılmıştır. Kosova'daki Arnavutlar bu duruma karşı sert tepki gösterince Milosevic Yugoslav, ordusunu Kosova'ya göndermiş ve Kosova parlamentosunu feshetmiştir. 1992 yılından itibaren Yugoslav makamlarının sert tavırları nedeniyle, Arnavutlar özellikle Sırp polis güçlerine saldıran bir örgütsel yapı kurmuşlardır. Gerginlik artmış, Arnavutluk Kosova'daki Arnavutların hareketini silahlarla desteklemiştir. 1998 yazının sonlarında Kosovalıların sorunu Birleşmiş Milletler Şartı ve uluslararası hukuki düzenlemelerin yanı sıra, uluslararası toplumun dikkatini çeken insani bir sorun hâline gelmiştir (Jura, 2013: 81).

Arnavutların oluşturduğu paramiliter örgüt olan Kosova Kurtuluş Ordusu (KLA) 1998 yılında silahlı direniş ilan etmiştir. KLA ile Sırp polis güçleri arasındaki çatışmalar 1998 yazının sonlarında tırmanmaya başlamıştır. Kosova'nın gelecekteki statüsüne ilişkin Ramboillet müzakereleri başarısız olmuş, ardından Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) çıkan krizi askerî hareket ile çözmeye karar vermiştir. NATO'nun Birleşmiş Milletler'den (BM) yetki almadan başlattığı hareketin beş hedefi olmuştur: 1) Arnavut mültecilerin güvenli bir şekilde geri dönüşü, 2) tüm Sırp kuvvetlerin Kosova'dan çekilmesi, 3) NATO'nun karadaki askerî kontrolü, 4) Kosova için genişletilmiş özerk bir yapının kurulması ve 5) çok etnik yapıli demokrasinin kademeli olarak tanıtılması. Sonraki nihai hedef ise Milosevic'in devirilmesi olarak belirlenmiştir. 9 Haziran 1999'da Kumanova'da imzalanan askerî ve teknik anlaşma sayesinde Kosova'dan Sırp kuvvetleri geri çekilmiş, NATO önderliğindeki Kosova Gücü'nün (KFOR) askerî himayesi altına alınmıştır. 10 Haziran 1999 tarihinde 1244 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararı ile BM Kosova Geçici Yönetimi oluşturulmuştur (Batakovic, 2015: 606-607).

2008 yılının Şubat ayında ise Kosova tek taraflı bağımsızlığını ilan etmiş ve Türkiye de Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinden günümüze kadar iki ülke arasındaki ilişkiler her zaman devam etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye ve Kosova arasındaki ilişkilerde; siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimi irdelemektir.

2. KOSOVA'NIN SİYASİ YAPISI VE TÜRK SİYASİ PARTİLERİ

10 Haziran 1999 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 1244 sayılı kararı ile "Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetimi" (United Nations Interim Administration Mission Kosovo-UNMIK) kurulmuş olup Kosova'da 2001 yılı itibarıyla seçimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Kosova Meclisi, 120 milletvekilinden oluşmaktadır. Bu 120 milletvekilinin 20'si, Kosova'da yaşayan azınlıklardan oluşmaktadır. Bu sandalyelerin %10'u Sırp, diğer %10'u ise Türkler, Boşnaklar, Romlar, Aşkaliler, Goranlar ve Mısırlılar için garanti edilmiştir. Kosova Meclisinde kadın kotası uygulanmakta olup Meclisin 1/3'ünde kadınların temsil edilmesi sağlanmaktadır (Kosova Meclisi, 2023).

2001 yılından günümüze Tablo 1'e bakıldığında 8 seçim yapıldığı görülmektedir. Bu seçimlerde öne çıkan üç siyasi parti olduğu da görülmektedir. Bunlar; Lidja Demokratike e Kosovës (LDK) (Kosova Demokratik Ligi), Partia Demokratike e Kosovës (PDK) (Kosova Demokratik Partisi) ve Lëvizja Vetëvendosje (LVV) (Kendi Kaderini Tayin Hareketi) olarak karşımıza çıkmaktadır. LDK ve PDK 2001 seçimlerinden itibaren hep ilk 3 partiden biri olurken LVV'nin ise 2010 seçimleri ile birlikte görünümünün arttığı ve yükselişe geçtiği görülmektedir.

LDK 1989, PDK ise 1999 yılında kurulmuştur. Her iki parti de merkez sağ bir siyasi parti olduğunu söylemekte, muhafazakar bir ideolojiye sahip olup ekonomik liberalizmi savunmaktadır. Kosovalı Arnavutların desteğini almaktadır (Zulfaj vd., 2008). LVV'nin kökeni ise 1997 yılında kurulan Kosova Eylem Ağı'nın (KAN) faaliyetlerine kadar uzanmaktadır. LVV ise 2005 yılında Albin Kurti tarafından kurulmuştur. Kurti, KAN ve KLA saflarında yer alan siyasi bir aktivist olarak öne çıkmıştır. UNMIK'e karşı siyasi protestolar düzenlenmiş, bu protestolar sayesinde de LVV kamuoyunda tanınmaya başlamıştır. 2005-2008 yılları arasında da LVV, müzakere süreçlerinde Kosovalı Arnavutların kendi kaderini tayin hakkının, Sırbistan'ın rızasına göre tabi kılındığını ve kısıtlandığını iddia etmiştir. UNMIK'e yönelik protestolar, 2008 yılındaki bağımsızlık ilanından sonra AB Hukukun Üstünlüğü Misiyonu'na (EULEX) yönelmiştir. 2010 seçimlerine katılmayı kararlaştıran hareket bu seçimlerde 14 sandalye kazanmış, en eski ve en güçlü iki siyasi grup olan PDK ve LDK'dan sonra en önemli üçüncü grup hâline gelmiştir (Yabancı, 2015: 24-25).

Tablo 1. Kosova Seçimleri ve İlk Üç Partinin Gösterimi

KISALTMA	PARTİ ADI	YÜZDE	KOLTUK
2001 SEÇİMLERİ			
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	45,65	47
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	25,70	26
KП	КОАЛИЦИЈА ПОВРАТАК	11,34	22
2004 SEÇİMLERİ			
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	45,42	47
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	28,85	30
AAK	ALEANCE PËR ARDHMËRINË E KOSOVËS	8,39	9
2007 SEÇİMLERİ			
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	34,3	34
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	22,6	25
AKR	ALEANCA KOSOVA E RE	12,3	13
2010 ERKEN SEÇİMLERİ			
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	32,1	34
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	24,69	27
LVV	VETËVENDOSJE!	12,69	14
2014 ERKEN SEÇİMLERİ			
	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS		
	PARTIA E DREJTËSISË		
P D K - P D - L B - PSHDK-PK	LËVIZJA PËR BASKHIM PARTIA SHQIPTARE DEMOKRISTANE E KOSOVËS	30,38	37
	PARTIA KONSERVATORE E KOSOVËS		
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	25,24	30
LVV	LËVIZJA VETËVENDOSJE!	13,59	16

2017 ERKEN SEÇİMLERİ			
PDK-NISMA-PD-LB-PSHDK-PK-AAK-REK-PB-PSD-BKK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS		
	ALEANCA PËR ARDHMËRINË E KOSOVËS		
	NISMA PËR KOSOVËN		
	PARTIA E DREJTËSISË		
	LËVIZJA PËR BASHKIM		
	PARTIA SHQIPTARE DEMOKRISTANE E KOSOVËS	33,74	39
	PARTIA KONSERVATORE E KOSOVËS		
	ALTERNATIVA DEMOKRATIKE E KOSOVËS		
	PARTIA E BALLIT		
	PARTIA SOCIALDEMOKRATE		
	BALLI KOMBËTAR I KOSOVËS		
LVV	LËVIZJA VETËVENDOSJE!	27,49	32
LDK-AKR	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	25,53	29
	ALEANCA KOSOVA E RE		
2019 ERKEN SEÇİMLERİ			
LVV	LËVIZJA VETËVENDOSJE!	26,270	29
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	24,548	28
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	21,234	24
2021 ERKEN SEÇİMLERİ			
LVV	LËVIZJA VETËVENDOSJE!	50,28	58
PDK	PARTIA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	17,01	19
LDK	LIDHJA DEMOKRATIKE E KOSOVËS	12,73	15

(Kaynak: CEC 2023 ve DPlus 2023'ten alınan veriler ile düzenlemiştir.)

Görüldüğü üzere 2010 yılında 14 milletvekilliği kazanan LVV'nin yükselişi karşısında, 2014 yılındaki seçimlerde PDK 5 farklı, 2017 seçimlerinde ise 11 farklı parti ile kurduğu ittifak ile girdiği görülmektedir. 2010 seçimlerinde PDK 34 milletvekilliği kazanırken, 2014 seçimlerinde ittifak ile 37, 2017 seçimlerinde yine ittifak ile 39 milletvekilliği kazandığı görülmektedir. LDK 2010 ve 2014 seçimlerinde ikinci parti olmuş, sırasıyla 27 ve 30 milletvekilliği kazanmıştır. 2017 seçimlerine LDK'da Aleanca Kosova E Re partisi ile ittifak kurarak girmiş olsa da 29 milletvekilliği kazanmasına rağmen üçüncü sıraya düşmüştür. LVV 2010 yılında 14, 2014

yılındaki seçimlerde ise 16 milletvekilliği kazanarak 3. parti konumuna gelmiş, sürekli oy oranını yükselterek 2017 seçimlerinde 32 milletvekili kazanarak 2. parti olmuştur. 2019 seçimleri LVV, LDK ve PDK arasında kıran kırana geçmiş, sırasıyla partiler 29, 28 ve 24 milletvekili çıkarmışlardır. Ancak LVV 1. parti konumuna gelmiştir. 2021 seçimleri ise LVV'nin ezici üstünlüğü ile sonuçlanmış, oyların %50,28'ini almış ve 58 milletvekilliği kazanmıştır.

Kosova'da da Türklerin ciddi bir nüfusu bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkler de siyasi partiler kurmuş ve seçimlere katılmışlardır. Günümüzde Kosova'da faaliyet gösteren aktif 3 Türk siyasi partisi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ve en eskisi 21 Ağustos 2000 tarihinde kurulan Kosova Demokratik Türk Partisi'dir (KDTP). KDTP Kosova'da gerçekleştirilen tüm seçimlere katılmış ve Kosova Meclisi'nde Türkler adına temsiliyet kazanmış tek parti konumundadır. 29 Ekim 2020 tarihinde Yenilikçi Türk Adalet Partisi (YTHP) ve 26 Mayıs 2021 tarihinde ise Kosova Adalet Türk Partisi (KATP) kurulmuştur.

KOSOVA DEMOKRATİK TÜRK PARTİSİ

Şekil 1. Kosova Demokratik Türk Partisi Logosu

KDTP, Kosova Türk halkının yegane partisi ve tek temsilcisi olarak kendini tanımlamaktadır. Yıllar içinde farklı partiler kurulmuş olsa da Kosova Türk halkının kendilerini tercih ettiklerini belirtmişlerdir (KDTP, 2023a). KDTP, Kosova'nın bütünlüğünü savunmaktadır. Aynı zamanda Türk milletinin milli ve manevi değerleri ile tarihî ve kültürel zenginliklerine sahip çıkmayı amaçlamaktadır. Partiyi sadece Kosova Türklerinin sorunlarıyla ilgilenen bir parti olmaktan çıkarıp bir Kosova partisi olmaya yönelik çalışmalar yapacaklarını ifade etmektedirler. Türkiye ile ilişkiler bazında çok güçlü ilişkiler kurmak istediklerini, sürekli istişareler gerçekleştireceklerini, Kosova Türklerinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması

konusunu da çözmeyi hedeflediklerini ve bunu en doğal hak olarak gördüklerini belirtmektedirler (KDTP, 2023b).

Tablo 2. KDTP'nin Aldığı Oy Oranları ve Milletvekili Sayıları

YIL	ALINAN OY	YÜZDE	KOLTUK
2001	7.879	1	3
2004	8.353	1,21	3
2007	14.429	2	3
2010	8.548	1,22	3
2014	7.424	1,02	2
2017	7.852	1,08	2
2019	6.788	0,80	2
2021	6.496	0,75	2

(Kaynak: CEC 2023 ve DPlus 2023'ten alınan veriler ile düzenlemiştir.)

KDTP, 2001 seçimlerinden günümüze kadar Kosova'da tüm seçimlere giren tek Türk partisidir. 2001, 2004 ve 2007 seçimlerine bakıldığında sürekli oylarını yükselten bir parti konumundadır. En yüksek oy oranını 2007 seçimlerinde 14.429 oyla almıştır. Kosova Meclisi'nin aldığı kararlar doğrultusunda azınlıkların temsiline ayrılan 20 milletvekilliğinden 2010 seçimleri dâhil olmak üzere 3 milletvekili kazanan KDTP, sonraki seçimlerde 2 milletvekilliği kazanabilmiştir. 2007 seçimlerinden sonra oylarında sürekli bir düşüş yaşandığı da görülmektedir.

Şekil 2. Yenilikçi Türk Hareket Partisi Logosu

Yenilikçi Türk Hareket Partisi'nin kuruluş amacına bakıldığında Kosova'nın kalkınması ve gelişmesinde önemli bir unsur olan Kosova Türk toplumunun, yarın-lara güvenle bakmasını sağlayacak yenilikçi, demokratik ve gelişime dayalı poli-tikalar üretmek olduğu, Kosova'nın istikbalini de ilelebet korumak ve güçlendirmek olduğu belirtilmiştir. Türk toplumuna tanınmış olan temel hakların korunması, mücadele edilmesi ve geliştirilmesi; Türk dili, kültürü ve geleneklerinin korunması ve geliştirilmesi; Türkçe eğitimin kamu eğitim sistemi içerisinde her alanda görülmesi ve geliştirilmesi; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurum ve kuruluşları ile iyi ilişkilerin ge-liştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, YTHP'nin öncelikli hedefleri arasın-

da yer almaktadır (YTHP, 2020). YTHP'nin sadece 2021 seçimlerine katıldığı görülmektedir. Bu seçimde %0,14'lük yüzde ile 1.243 oy almış ancak Kosova Meclisi'ne herhangi bir milletvekilliği kazanamamıştır (DPlus 2023).

Şekil 3. Kosova Adalet Türk Partisi Logosu

Kosova Adalet Türk Partisi'nden bahsetmeden evvel, Kosova Türk Adalet Partisi'nden (KTAP) bahsetmemiz gerekmektedir. KTAP'ın kurucuları eski KDTP üyeleridir. KDTP'nin programına, yönetimine ve işleyişine dair parti içi muhalefet oluşmuş, bu muhalefet 2013 yılında partilerinden ayrılarak KTAP'ı kurmuşlardır. En temel kuruluş amacı, KDTP'ye muhalefet etmek ve politikalarını eleştirmek olmuştur. Partinin genel kurulunda dönemin Kosova Mamuşa Belediye Başkanı Arif Bütüç, Genel Başkan seçilmiştir. KTAP kuruluşundan kısa bir süre sonra 2013 yerel seçimlerine tek başına katılmış, Türklerin çoğunluğu oluşturduğu tek belediye olan Mamuşa'dan Arif Bütüç tekrar Belediye Başkanı olarak seçilmiştir. Dolayısıyla KTAP ülkenin tek Türk partisi olarak bilinen KDTP'nin oylarını bölmeye başlamıştır (Emin, 2014: 64-65). KTAP 2014 ve 2017 genel seçimlerine de katılmış, 2014'te %0,32, 2017'de ise %0,19 oy oranı elde edebilmiştir. Bu oy oranları ile hiçbir milletvekilliği kazanamamasına karşın KDTP'nin oylarını bölmeyi başarmıştır (CEC 2023). KTAP yükümlülüklerini yerine getirmediği için 2018 yılında Merkezi Seçim Komisyonu tarafından kapatılmıştır.

26 Mayıs 2021 tarihinde kurulduğu belirtilen Kosova Adalet Türk Partisi, KTAP'ın devamıdır. Yine kurucu başkanı Arif Bütüç'tür. KATP Kosova'daki Türk vatandaşlarının tarihî gelenekleri ve değerlerini temsil ettiğini beyan etmek-

tedir. Kosova vatandaşlarının koruma altına alınan haklarına saygı göstermekte, Kosova'nın bölünmez bütünlüğünü savunmaktadır. KATP Türkiye ile Kosova arasında bir köprü vazifesi göreceğini, ilişkilerin güçlendirilmesi ve yoğunlaştırılması için çalışacağını beyan etmiştir. Ekonomik açıdan da Kosova'daki Türk iş insanları ile Türkiye arasında yine bir köprü vazifesi görmeyi, üretim sektörünün gelişmesi için Türkiye ile yerel iş birliklerinin geliştirilerek küçük, orta ve büyük işletme sistemlerinin oluşmasını amaçlamaktadır. Türkçe eğitime önem veren KATP, öğretmen ve ders kitabı gibi eksiklikler için gerektiği takdirde Kosova Eğitim Bakanlığı ve Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı arasında iş birliği çalışmalarının yapılması gerektiğini desteklemektedir. Ayrıca Kosovalı Türklerin, Türkiye üniversitelerinde okumalarının kolaylaştırılması için çalışmalar da yapacağını beyan etmektedir. Kosova'daki Türk kültür ve kimliğinin korunması için de yine Türkiye'de yer alan üniversitelerin güzel sanatlar fakülteleri ile iş birliği içine gireceklerini amaçlamaktadır (KATP, 2021). KATP 26 Mayıs 2021 tarihinde kurulduğu ve Kosova'daki en son genel seçim 14 Şubat 2021 tarihinde yapıldığı için herhangi bir seçime katılmamıştır.

Genel olarak Türk partilerinin görünümüne bakıldığında Kosova'nın bağımsızlığının yanı sıra, ülkede yaşayan Türklerin huzuru, refahı ve kazanımları için çaba sarf ettikleri görülmektedir. Ancak yaşanan ayrışmalar ve farklı partilerin de siyaset sahnesinde olması Türklerin de oylarını bölmeye başladıklarını bize göstermiştir. 2014 seçimlerine kadar Türkler 3 milletvekilliği ile temsil edilirken yeni partilerin ortaya çıkması ve oyların bölünmesiyle birlikte 2 milletvekilliği ile temsil edilmeye başlanmıştır. Bu durum da Türklerin Kosova Meclisindeki temsilyetlerini zedelemiştir.

3. KOSOVA İLE TÜRKİYE ARASINDAKİ EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerle paralel olarak olumlu bir seyrinde gelişmiştir. Türkiye hem yatırım hem de ticaret alanında Kosova'nın en önemli ortakları arasındadır. Ülkede devam eden projelerde 200 milyon doların üzerinde Türk yatırımı mevcuttur. Kosova'da 400'ün üzerinde kayıtlı Türk şirketi aktif bir şekilde faaliyet göstermektedir. 2020 yılı itibarıyla Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı 361,9 milyon dolar, ithalatı ise 13,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Kosova'daki Türk yatırımları 2022 yılının ilk yarısı verilerine göre yaklaşık 296,5 milyon avroya ulaşmıştır. Türk şirketleri yaklaşık 10 bin Kosovalıya istihdam fırsatı sunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023a).

Türkiye ve Kosova arasındaki kültürel ilişkiler de ekonomik ve siyasi ilişkiler kadar derin ve kuvvetlidir. Ortak kültürler ve halklar arasındaki köklü tarihî bağlar, iki ülke arasındaki dostluğu ve kültürel ilişkileri güçlendirmektedir. Kosova ile Türkiye arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkiler, sadece iki ülke için değil aynı zamanda Balkanlar ve Avrupa için de stratejik bir öneme sahiptir. Bu ilişkiler, bölgede barış, istikrar ve iş birliğinin güçlenmesine katkı sağlamakta, ayrıca Kosova'nın uluslararası alandaki tanınma sürecine de destek olmaktadır. Türkiye, ekonomik anlamda Kosova'nın en büyük ortaklarından biri olmanın yanı sıra doğrudan yatırımlarla Kosova'daki kalkınma projelerine de önemli katkılarda bulunmaktadır. Kültürel ilişkiler ise ortak tarih ve kültür mirasının korunması, tanıtılması ve geliştirilmesi için iş birliği imkânları sunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023b).

3.1. Ekonomik İlişkiler

Yugoslavya'nın son dönemlerindeki içsel sosyal ve politik krizler, ekonomik sorunları daha da hissedilir hâle getirmiştir. Bu dönemde özerk bir bölge statüsünde olan Kosova'nın doğal zenginlikleri ve madenleri Sırp- ların etkisi altına girmiş Yugoslavya için stratejik bir öneme sahip hâle gelmiştir. Bu yüzden Kosova Sırp- lar tarafından kaynakları sömürülmüş bir bölge olagelmıştır ve ekonomik olarak bilinçli bir şekilde geri bırakılmıştır. Ayrıca Yugoslavya'nın dağılma sürecinde, Kosova'nın özgürlük mücadelesi başladığında da Sırbistan merkezli yönetim, Kosova'nın bütün kaynaklarını elinden alarak zaten kötü olan ekonomik durumu daha da zayıflatmıştır (Bora, 1995: 110).

Kosova, bağımsızlık mücadelesi için verilen savaştan yıkık şekilde çıkmış ve sonrasında ekonomik kriz de derinleşmiştir. Tarım alanları işe yaramaz hâle gelmiş, sanayi tesisleri çökmüş ve kullanılamaz hâle gelmiş, kaynaklar atıl biçimde kalmış ve bölgeden gerçekleşen çok sayıda göç ile iş gücünün büyük kısmını yitirmiştir. Tamamen duraklayan böyle bir ekonomide işsizlik, %60 seviyelerine çıkmıştır. Sırp- ların saldırılarının yanı sıra NATO müdahalesi sırasında gerçekleştirilen bombardımanların da yukarıda söz edilen şartların oluşmasına sebebiyet verilmesindeki payı büyüktür.

Kosova, 17 Şubat 2008'de tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrasında dış yardımlar ve yatırımların da desteğiyle Kosova, ekonomik olarak iyileşmeye başlamıştır. Yine de Kosova; işsizlik, gelir eşitsizliği ve yolsuzluk gibi bazı büyük sorunları tamamen aşamamıştır. 2020 yılı verilerine göre Kosova'da işsizlik oranı, genel nüfusun %25'idir. %25 işsizlik oranının %46,4'ünün genç işsizlerden oluşması ise dikkat çekicidir (ASK, 2020). Ekonomiyle ilgili temel

sorunlar son yıllarda azalsa da Kosova hâlâ Avrupa'nın en yoksul bölgelerinden biridir. Ekonominin her alanında istikrar yakalanamamış olsa da birçok önemli adım atılmıştır. Bunlar arasında para birimi olarak avronun benimsenmesi Kosova ekonomisinin en azından enflasyon problemini ciddi biçimde yaşamamasını sağlayan önemli bir etken olmuştur (Korovilas, 2002: 1).

Kosova ekonomik olarak ilerleme kaydetmesine rağmen uluslararası yardımlara ve ülke dışında yaşayan Kosovalıların ülkeye getirecekleri paralara bağımlı bir ekonomik yapıda kalmıştır. Kosova'nın Gayrisafi Yurt İçi Hasıla rakamları incelendiğinde uluslararası yardımların GSYH'nin yaklaşık %10'unu diaspora gelirlerinin ise GSYH'nin yaklaşık olarak %20'sini oluşturduğu görülmektedir (CIA, 2020). Kosova'da kişi başına düşen GSYH ise 2010'dan 2020'ye kadar %30 artmıştır. GSYH, 2010'da 3.286 \$ seviyesindeyken 2020 yılı itibarıyla 4.287 \$'a yükselmiştir (World Bank, 2023).

Enflasyon verilerinde avronun para birimi olarak benimsenmesinden kaynaklı olarak genel itibarıyla sert dalgalanmalar olmadığı gözlenmektedir. Ancak 2011 yılında olduğu gibi belirli zamanlarda enflasyon çok hızlı biçimde artabilmektedir. Bunun sebebi ise özellikle Sırbistan ile dış ticarete yaşanan sorunlar olmuştur. Sırbistan ile yaşanan politik sorunlar, Kosova'da bulunan Sırbistan menşeli malların fiyatlarının hızlıca artmasına ve dönemsel olarak enflasyonun yükselmesine neden olmuştur (Hamilton, 2012: 6-9).

Kosova, 2006 yılında Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misiyonu (UNMIK) aracılığıyla Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması'na (CEFTA) dâhil olmuştur. Bosna-Hersek ve Sırbistan gibi bazı ülkelerin itirazlarına rağmen Kosova menşeli ürünler, CEFTA kapsamında yer almaktadır. Kosova'nın uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkilerine bakıldığında ülke, 2012 yılında Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, 2013 yılında Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası'na üye olmuştur. Kosova, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile ilişkilerini de stand-by anlaşmalarını yenilemek suretiyle sürdürmektedir. Ayrıca Kosova'nın 2016 yılında "AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması" müzakerelerine başlaması da bir başka önemli ilerleme olarak değerlendirilmektedir (CIA, 2020).

Kosova, imzaladığı ikili anlaşmalar ve dâhil olduğu CEFTA gibi uluslararası ticaret anlaşmaları sayesinde Türkiye, Avrupa Birliği ve Kosova pazarına gümrüksüz girişe sahip olan Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya ve Moldova gibi ülkelere eşit rekabet ortamı hazırlamış ve bu rekabet ortamını kendi lehine kullanmaya çalışmaktadır. Ancak CEFTA'ya katıldıktan sonra Kosova ekonomisi beklenen gelişimi kaydedememiş ve cari açık kapanacağı yerde daha fazla büyümüştür. Kosovalı üreticilere göre Kosova hükûmeti, bu anlaşmada belirtilen ilkelerin çiğnenmesine göz yummuş ve anlaşmanın tam olarak uygulanması konusunda yeterince özen göstermemiştir (Vranja, 2017: 267-268).

Gelişmekte olan ülkelerin tümünde olduğu gibi Kosova da sermaye sorununu giderme yöntemi olarak doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmeye yönelmiştir. Kosova aynı zamanda geçiş ekonomisi profiline uyan bir ülke olarak üretim konusunda sorunlar yaşamaktadır. Bu sebeplerden ötürü Kosova, dış ticarete bağımlı bir ülke görüntüsündedir. 1999'daki savaştan sonra başta üretim olmak üzere bütün ekonomik alanların kullanılamaz hâle gelmesi nedeniyle Kosova'da ihracat azalmış ve ülke ithalata bağımlı duruma gelmiştir. Bu yapısal sorun, Kosova ekonomisi büyümesine rağmen cari açığın da bununla paralel olarak büyümesine sebep olmaktadır (Merovci ve Sekiraça, 2014: 95-96). İhracatın, ithalatı sürekli karşılayamaması durumu, cari işlemler açığının kalıcı hâle gelmesine neden olmaktadır. Bu durumda büyüme ve kalkınma hedeflerinin yakalanması zorlaşmaktadır (Bayraktutan ve Demirtaş, 2011: 2-3).

Kosova, bağımsızlık sonrasında serbest piyasa ekonomisine dayanan liberal bir ekonomiyi benimsemiş ve dış ticaret bağımlılığını sağlıklı bir süreç içerisinde azaltmak adına yeni uluslararası antlaşmalara yönelmiş, bu bağlamda bölgesel ticaret ağlarına dâhil olmaya başlamıştır (Jusufi vd., 2015: 58). Bu doğrultuda Kosova, mal ve hizmetlerin serbest bir şekilde dolaşmasını teşvik eden dış ticaret politikalarının yanı sıra savaş sonrası duran üretim ve çöken ekonomiyi tekrar ayağa kaldırmak adına kapsamlı ve hızlı bir özelleştirme süreci içerisine girmiştir (Sadiku, 2003: 1).

Kosova'da, ihracat rakamları, savaş sonrasında oldukça düşük seviyelerde seyretmiştir. Savaş sonrası harap olan fabrikalar ve üretim alanları, kullanılamaz hâle gelen tarımsal alanlar ve tüm bunlara ek olarak ülkenin iş gücünün de göçler nedeni ile erimesi, üretimi durma noktasına getirmiştir. Bu şartlar altındaki ülke uzunca bir süre ihracattan elde edilecek gelirlerden gerektiği gibi yararlanamamıştır. Son yıllarda doğrudan yatırımlar ile sermaye akışı sağlanarak üretim kapasitesi anlamında bir atılım gerçekleştirilmiştir. Yine de ihracatın seviyesi, ithalata olan bağımlılığı bitirecek noktaya henüz ulaşamamıştır (Merovci ve Sekiraça, 2014: 97-99).

Kosova'nın dış ticarete bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olması, ülke ekonomisi açısından serbest ticaret anlaşmalarının önemini oldukça arttırmaktadır. Dış ticaretin yapısı da bu serbest ticaret anlaşmalarına göre şekillenmektedir. Kosova dış ticaretinin en önemli anlaşmaları; Orta Avrupa Ticaret Anlaşması (CEFTA), Avrupa Birliği ile imzalanmış olan İstikrar ve Ortaklık Anlaşması ve Türkiye ile imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'dır (T.C. Priştine Büyükelçiliği, 2018: 32). Ayrıca Ankara'da 27 Eylül 2013 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, Kosova için imzaladığı ilk serbest ticaret anlaşması olması açısından önem arz etmektedir. Bu anlaşmanın onay süreçleri tamamlanıp 1 Eylül 2019 tarihinde yürürlüğe girmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023c).

Kosova'nın bağımsızlığının öncesinde de Kosova ile ekonomik ilişkileri bulunan Türkiye, Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle bu alandaki ilişkilerin ivme kazanması için atılımlarda bulunmuştur. Türkiye'nin öncülük etmesiyle 2008 yılında Kosova-Türkiye Ticaret Odası kurulmuş ve böylece iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler pekiştirilmiş ve farklı sektörlerde faaliyetler kazanmıştır. Türkiye ile Kosova arasında 3 Eylül 2012'de başlayan müzakereler, 27 Eylül 2013 tarihinde Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Türkiye, ivedilikle anlaşmanın yürürlüğe girmesini sağlamış, Kosova tarafı ise anlaşmayı ancak imzalanmasından 9 yıl sonra 2019'da onaylayarak 1 Eylül 2019'da yürürlüğe sokmuştur. Bu anlaşmanın kapsamı; genel istisnalar, güvenlik istisnaları, ödemeler dengesi önlemleri, kurumsal hükümler ile mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması şeklindedir. Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte birçok üründe tarifeler sıfırlanmış, Türk ihracatçıların Kosova'ya ihracat yaparlarken üstlenmek zorunda oldukları tarife yükleri önemli ölçüde ortadan kalkmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019).

Tablo 3. Kosova ile Türkiye Arasında Yapılan Ekonomik Anlaşmalar

Anlaşma Başlığı	Anlaşma Tarihi
Türkiye-Kosova arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	08.03.2007
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Kosova Öz Yönetim Geçici Kurumları Adına Hareket Eden Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu (UNMIK) Arasında Yatırımların Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma	15.06.2007
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kosova Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşma	05.01.2009
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kosova Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma	30.05.2012
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kosova Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması	10.09.2012
Serbest Ticaret Anlaşması	27.09.2013

(Kaynak: T.C. Priştine Büyükelçiliği, 2018: 38)

2001-2019 döneminde Kosova'nın ithalatı yıllar itibarıyla artmış, aynı zamanda Türkiye'den yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı da artış göstermiştir. Aynı dönem için ihracat da yıllar ilerledikçe artış göstermiş, Türkiye'ye yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı 2012 yılına kadar düzenli olarak artış gösterirken 2013 yılının ardından düzenli olarak azalmıştır. 2007-2019 döneminde

Türkiye'den Kosova'ya yönelik doğrudan yabancı yatırımlar yıllar ilerledikçe düzenli olarak artış göstermiş, 2013 yılında yatırım miktarında zirveye ulaşılmıştır. Daha sonra, düşüş trendi başlamış ve yatırımların pozitif seyri, 2013 yılından sonra bozularak negatif bir görüntüde seyretmiştir (Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2023).

Grafiklerde her ne kadar negatif tablolar ile karşılaşılabilse de Türkiye ile Kosova arasında, istikrarlı ticari ilişki bulunduğu söylemek mümkündür. Son yıllarda, Türkiye'den Kosova'ya yapılan yatırımlarda düşüş görülse de Kosova'nın bağımsızlığından önce ve özellikle bağımsızlık elde edildikten sonra yapılan anlaşmalar dikkate alındığında iki ülke arasında sıkı ticari ve ekonomik ilişkiler olduğu görülebilmektedir.

2018 yılında ikili anlaşmalara uymadığı gerekçesi ile Kosova, Sırbistan ve Bosna-Hersek mallarına %100 gümrük vergisi uygulanmasına karar vermiştir. Böylece ülkenin en büyük ikinci ithalat partneri olan Sırbistan ile bu tarihten itibaren gerçekleştirilen ithalat, neredeyse sıfır seviyelerine gerilemiştir. Sırbistan menşeli ürünlerin fiyatlarının artmasıyla birlikte bu süreç boyunca Kosova enflasyonu son yılların en yüksek seviyesine ulaşsa da ithal malların ikâmesi yönünde talep artışı, yerli üretimi %10 artırmıştır. (Haxholli, 2020). Kosova, Sırbistan'dan gerçekleştirdiği ithalatın ikâmesini büyük ölçüde İtalya, Almanya, Türkiye ve Çin ile ithalatı arttırarak telafi etmiştir. Aynı zamanda bu kriz, Kosova'nın Sırbistan ile ticaretinin ikâmesinin mümkün olduğu noktasında bir işaret olarak Kosovalı yetkilileri Türkiye ile imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'nı onaylama konusunda motive etmiş ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerde yeni bir yükseliş trendi fırsatı sunmuştur (Avcı, 2017: 120-122).

Türkiye'nin Kosova ile yaptığı ekonomik anlaşmalar, Türk şirketlerinin Kosova'da yatırım yapmalarının önünü açmıştır. Türk şirketleri Kosova'da iş yapmanın yanı sıra ülke ekonomisine birçok yönden katkıda bulunmaktadır. Yeni istihdam imkânlarının sunulması, toplumsal ve ekonomik istikrarın desteklenmesi ve refah seviyesinin yükselmesi bunlardan bazılarıdır. Ayrıca ülkenin finansal alt yapısı Kosova'da faaliyet gösteren Türk bankaları aracılığıyla desteklenmektedir. Ulaşım altyapısı anlamında örnek vermek gerekirse Kosova'yı komşu ülkelere bağlayan büyük otoyolların yapımını üstlenen Bechtel-Enka ortaklığındaki Enka, bir Türk şirkettir. Limak Holding, Kosova'nın tek uluslararası havalimanı olan Priştine Havalimanını yapmış ve işletmektedir. Birçok Türk firması özelleştirme ihalelerini kazanmak suretiyle Kosova'ya yatırım götürmüş ve kullanılamaz hâle gelmiş üretim tesislerini işler hâle getirerek Kosova üretiminin bir parçası olmuştur. Ayrıca Limak-Çalık Holding Ortaklığı'nın Kosova'da Elektrik Dağıtım ve Tedariği ihalesini kazanması Türk şirketlerinin Kosova'da elde ettikleri en büyük başarılarından biridir (KOSOVAPORT, 2023).

3.2. Kültürel İlişkiler

Türkiye ve Kosova arasındaki kültürel ilişkiler, ortak tarihî geçmiş sebebiyle akrabalık ve dostluk bağları ekseninde ilerlemektedir. Kosova'nın yarım milenyumdan fazla bir süre Osmanlı himayesi altında kalmış olması, bu durumdaki en önemli etkidir. Kosova'da bugün için bile hâlâ pek çok Türk kökenli birey yaşamaktadır. Türkler, Kosova'da yaşayan resmî olarak tanınmış etnik unsurlardan biridir ve bu bağlamda Türkiye'nin Kosova ile olan kültürel ilişkileri, hassas biçimde ilgilenilmesi gereken ve süreklilik gerektiren bir ilişki niteliğindedir. Kosova açısından değerlendirildiğinde ise özellikle 1912 yılından sonra artış gösteren ve Türkiye'ye doğru gerçekleşen Arnavut ve Boşnak göçleriyle iki ülke halkı arasındaki bağlar oldukça derinleşmiştir. Türkiye'nin Yugoslavya sonrası dönemde Kosova'nın yaşadığı siyasi sorunlar karşısındaki duyarlı ve destekleyici tutumu da kültürel bağların pekiştirilmesine dolaylı olarak katkı sağlamıştır (Uysal, 2011: 12).

Türkiye, Kosova ile kültürel ilişkilerini ilgili alanlarda faaliyet gösteren devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla yürütmektedir. Başta Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) olmak üzere T.C. Sağlık Bakanlığı, Türk Kızılayı, Yunus Emre Enstitüsü ve İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH), kültürel ilişkileri düzenleyen kuruluşların önde gelenlerini oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye Futbol Federasyonu'nun desteğiyle Kosova, FIFA ve UEFA'ya üye olmuş ve spor alanında uluslararası arenada temsil hakkı kazanmıştır. Bu bağlamda kültürel ilişkilerin sürekliliğini sağlayan kurumların yanı sıra Türkiye, gerektiği zaman her konuda ilgili kurumları aracılığıyla Kosova'yı desteklemektedir (Fazliu, 2015: 75). Bu duruma bir başka örnek ise eğitim alanında iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi amacıyla Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı arasında bir iş birliği anlaşmasının imzalanmasıdır. Anlaşma uyarınca YÖK tarafından belirli sayıda Kosovalı öğrenciye Türkiye'deki devlet üniversitelerinde eğitim almaları hâlinde YÖK'ün belirlediği şartları sağlayanlar için burs alma imkânı sunulmuştur (WSC, 2019).

Kosova, ulus inşası ve yeniden yapılanma sürecinde, birçok ülke tarafından sivil toplum kuruluşları ve kalkınma ajansları yoluyla desteklenmiştir. Bu süreçte en büyük destek ve yatırım ise Türkiye tarafından ve TİKA aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye adına TİKA'nın Priştine'de daimî bir ofisi de bulunmaktadır (Ekşi, 2014: 220). Türkiye Cumhuriyeti tarafından TİKA'ya medeniyet mirasını koruması ve kültürler arası iletişimin geliştirilmesini sağlaması amacıyla yetki ve görevler verilmiştir (Yılmaz ve Kılıçoğlu, 2017: 123). TİKA; üniversiteleri, kamu

kuruluşlarını, özel sektörü ve sivil toplum kuruluşlarını iş birliğine teşvik ederek bunların ortak hedefler doğrultusunda tek bir çatı altında faaliyetlerde bulunmalarını sağlamaktadır. TİKA aracılığıyla Türkiye'nin dış ülkelere yapmış olduğu kalkınma yardımlarının da kayıtları tutulmaktadır (TİKA, 2023a).

TİKA'nın bugüne kadar Kosova'da hayata geçirmiş olduğu projelere bakıldığında 500'ü aşkın projenin; eğitim, kültürel iş birliği, restorasyon, altyapı ve ulaştırma, sosyal hizmetler, iletişim, enerji, tarım, hayvancılık, spor, sağlık, çevre koruma, barınma ve konut inşası gibi geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir (TİKA 2014: 98-103; TİKA, 2018: 34-39).

TİKA'nın eğitim ve kültür alanında gerçekleştirdiği faaliyetlere bakıldığında zaman zaman Kosovalı Arnavut ve Boşnak öğrencilere ve gençlere yönelik düzenlenen Türkçe eğitim kurslarının açılması, söz konusu kurslar için gerekli materyallerin, eksikliklerin, ihtiyaçların giderilmesi ve bunların sürekli hâle getirilmesi için desteklenmesi ön plana çıkmaktadır. Buna ek olarak; TİKA'nın Kosova'daki ofislerinde çalışacak personelin staj eğitimlerinin verilmesi, Kosova'da yaşayan Türk öğretmenlerin hizmet içi eğitimlerinin düzenlenmesi ile mesleki eğitim ve girişimcilik eğitimi almak isteyen Kosovalıların Türkiye'de eğitilmesi gibi programlar eğitim alanındaki başlıca faaliyetler arasında yer almaktadır. Kültürel alandaki çalışmalar ise genel olarak TİKA araç ve personellerinin tüm ülkeyi gezmesi, ortak kültürel bağları hatırlatacak ve geliştirecek çeşitli faaliyetler ve etkinlikler düzenlenmesi şeklindedir. Bu noktada faaliyetler özellikle Kosova'daki Türklerin ve Müslümanların çoğunluğunun yaşadıkları şehirler olan Prizren ve Mamuşa kentlerinde yoğunlaşmıştır (Pacolari, 2019: 68-76).

TİKA, Kosova'da Osmanlı Dönemi'nden kalma birçok eserin restorasyonu üstlenmiş ve gerçekleştirmiştir (TİKA, 2012: 100). 1834'te inşa edilmiş olan ve çevre düzenlemesiyle restorasyonu TİKA tarafından 2007 yılında tamamlanan Priştine Yaşar Paşa Camisi, bunlardan bir tanesidir. İstiklâl Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un babasının imam iken görev yaptığı, Kosova'nın İpek şehrinde yer alan Suşitsa köyünde bulunan ve 1861 yılında inşa edilmiş Mehmet Ersoy Camisi'ni de 2014 yılında TİKA restore etmiştir. Yine aynı senede Osmanlı Dönemi'nden kalma Lokaç Cami Çeşmesi ve Sinan Paşa Camisi'nin onarımını gerçekleştirmiştir (TİKA, 2014: 103). Kosova'da savaş zamanında Sırp tarafından tahrip edilen başkent Priştine'deki Osmanlı zamanından kalma Fatih Sultan Mehmet Camisi'nin restorasyonu, 2011-2012 yılları içerisinde gerçekleştirilmiştir. 2015 yılında ise TİKA, Murat Paşa Camisi ve Emin Paşa Camisi restorasyonlarını gerçekleştirmiştir (TİKA, 2015: 168). 2016 yılında başta Prizren'de 19. yüzyılda inşa edilen Emin Paşa Camisi olmak üzere birçok eser restore edilmiştir (TİKA, 2017: 64; TİKA, 2019: 72). TİKA hem Türkiye hem de Kosova tarihi için önem arz eden eserleri onararak kültürel ilişkileri geçmişin bağlarını tazelemek

yoluyla güçlendirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, TİKA ve Kızılay ile iş birliği içerisinde Kosova'da sağlık alanında; yardımlar, sağlık kurumlarının tamiratı, demirbaş ve donanım eksikliklerinin giderilmesi gibi birçok faaliyet üstlenmiştir. Bu kapsamda Kosova'ya ambulans hibe edilmiş, medikal cihaz ve malzemeler verilmiş, bazı hastanelerde yeni yoğun bakım üniteleri kurulmuş ve servislerdeki yatak sayısının arttırılması için yardım edilmiştir. Ayrıca Kosova Sağlık Bakanlığı personelinin Türkiye'de eğitim alması ve benzeri eğitim projeleri de gerçekleştirilmektedir. Bunlara ek olarak tedavisi Kosova'da gerçekleştirilemeyen hastaların Türkiye'de tedavi edilmesi ve Türkiye'den doktorların kimi zaman Kosova'ya ameliyat yapmak ve sağlık taramalarında bulunmak üzere gidip geliyor olmaları da iki ülke arasında sağlık alanındaki ilişkilerin oldukça gelişmiş olduğunun göstergesidir. TİKA da bu noktada Kosova'daki sağlık kuruluşlarının yapı ve onarımına katkıda bulunup malzeme desteği sağlayarak T.C. Sağlık Bakanlığına destek olmaktadır (Altılı, 2021: 87-89).

Dünyanın birçok ülkesinde sağlık, sosyal yardımlar ve eğitim gibi önemli konularda faaliyette bulunan Kızılay, 2000 yılından bu yana Kosova'da da çalışmalar yürütmektedir. Kızılay'ın Kosova'da ön plana çıkan çalışmaları genel olarak gıda ve giyecek yardımı, ramazanda iftar verilmesi, kurban kesimi ve etinin dağıtımı şeklindedir (Karadağ, 2016: 124).

Kosova'da faaliyet gösteren ve Kosova-Türkiye ilişkilerine sivil toplum kuruluşu olarak katkıda bulunan diğer bir organizasyon, İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı'dır (İHH). İHH, tüm Balkanlar'da olduğu gibi Kosova'da da acil ve sosyal yardımlar gerçekleştirmekte; insan hakları ihlalleri sonucu ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesi noktasında aktif rol almaktadır (Kurtuluş, 2014: 22). İHH'nin 2017-2018 yılları arasında başlattığı Koruma ve Yetim Çalışmaları kapsamında Yetim Sponsorluk Sistemi tesis edilmiş ve bunun sonucunda Balkanlar'da binlerce muhtaç çocuğun temel ihtiyaçları sponsor bağışçılarla karşılanmıştır. Vakıf, aralarında Kosova'nın da bulunduğu birçok ülkede giyecek ve yakacak yardımı yapmaktadır (Özlem, 2016: 312). İHH'nin bölgedeki en önemli projelerinden bir tanesi de Yeşilay ile iş birliği yaparak Uyuşturucuyla Mücadele Programı'nı başlatmak olmuştur. Bu bağlamda, Kosova da dâhil olmak üzere tüm Balkan ülkelerinde uyuşturucu bağımlılığı hakkında farkındalık programları düzenlenmiştir (Purtaş, 2013: 8).

Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Türkiye'nin kamu diplomasisi amaçlarına hizmet eden ve çok sayıda ülkede olduğu gibi Kosova'da da birçok faaliyette bulunan devlet destekli bir diğer kuruluştur. YEE'nin Kosova'daki faaliyet alanları; Türkçe dil eğitimi, kültürel etkinlikler, kurslar ve bilimsel projeler şeklinde dört ana

başlık hâlinde toplanabilir. YEE'nin Kosova'da gerçekleştirdiği etkinliklerin çok büyük kısmı kültürel temalı organizasyonlardır. Toplam faaliyetlerin %67,4'lük bir kısmı temsil eden kültürel organizasyonların yanında, kurslar ve eğitimler faaliyetler %17'sini, projeler %12,6'sını ve Türkçe öğretimi ile ilgili çalışmalar da %3'lük kısmını oluşturmaktadır. YEE, yıllar içerisinde Kosova'daki faaliyet sayısını düzenli olarak arttırmıştır (Pacolari, 2019: 78).

Son dönemlerde Türkiye'nin en önemli kamu diplomasisi araçlarından biri hâline gelen devlet destekli Yunus Emre Enstitüsü, kendini Türkiye'nin yakın kültürel ilişkilerinin bulunduğu coğrafyalarda Türkiye'nin kültürel diplomatik kurumu olarak kabul ettirmeyi başarmıştır (Ekşi, 2015: 352).

Bu bağlamda Türkiye ile bağ kurmuş ve Türkiye'yi dost ülke olarak gören insanların sayısını artırma fikriyle yola çıkan kurum, Türkiye'nin uluslararası arenada prestijini ve güvenilirliğini arttırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda YEE; Türk dili ve kültürü, tarih, sanat vb. konularda faaliyetler düzenlemektedir (YEE, 2023c).

YEE'nin faaliyetlerinde Kosova'nın tüm Balkanlar'da en fazla ön plana çıkan ülke olduğunu söylemek mümkündür. YEE'nin Kosova'da; Priştine, Prizren ve İpek şehirlerinde olmak üzere üç merkezi bulunmaktadır (YEE, 2023b). Kurumun Kosova'da üç adet kültür merkezinin olması, ülkeye verilen önemin göstergesidir. YEE, farklı kültürlerden insanlara Türk kültürünü, dilini ve tarihini tanıtırken bilimsel ve akademik çalışmaları desteklemektedir. Bu yolla ortaya çıkan eserleri yayınlamak suretiyle dünya kamuoyuna duyurarak kültürlerarası iletişimi gerçekleştirmeyi hedeflemektedir (YEE, 2023a).

SONUÇ

Türkiye ile Kosova arasında siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan ilişkiler oldukça iyi durumdadır ve her geçen gün gelişmektedir. Bu ilişki, ortak tarih ve dostluk temeline dayandığı kadar karşılıklı ulusal çıkarların geliştirilmesini de kapsayan akılcı bir ilişkidir. Türkiye, bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün sonra Kosova'yı tanıyan ilk ülkelerden biridir. Türkiye, Kosova'nın bölgede istikrarlı, bütünlüklü, gelişmiş, Avrupa ve Avrupa-Atlantik kurumlarıyla entegre olmuş, komşularıyla iyi ilişkiler kurmuş bir ülke olmasını istemektedir. Bu nedenle Türkiye, bölgedeki barış ve güvenliğin sağlanması için Kosova'ya destek vermektedir.

Kosova'da aktif olarak faaliyet gösteren ve Türkleri temsil eden üç farklı siyasi parti bulunmaktadır. Türkiye ile olan ilişkiler bağlamında büyük bir görüş ayrılığı olmayan bu partiler, Kosova iç siyaseti açısından temsil ettikleri politik

duruş nedeniyle ayrı ayrı faaliyetlerini sürdürmektedir. Kosova'da bu konuda Balkanlar'da Türk varlığının mevcut olduğu ülkelerdeki genel tabloyla uyumlu bir görüntü mevcuttur.

Türkiye ile Kosova arasındaki mevcut iyi ekonomik ilişkiler gelişmeye açıktır ve potansiyeli yüksektir. İki ülke arasında 2019 yılında yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması sayesinde ticaret hacmi büyümüş ve yatırımlar artmıştır. Kosova ve Sırbistan arasındaki ticaretin sekteye uğramış olmasının Türkiye için yarattığı fırsatların etkileri Covid-19 pandemisinin sürdüğü dönemde ortaya çıkmamış olsa da ilerleyen yıllarda Türkiye ve Kosova arasındaki inişli çıkışlı ithalat-ihracat ve yatırım göstergeleri yerini düzenli bir yükseliş trendine bırakacağı öngörülmektedir.

Türkiye ile Kosova arasında çok eskiye dayanan köklü kültürel ilişkiler bulunmaktadır. Türkiye ve Kosova halkları arasında kültürel ilişkiden de öte akrabalık bağları da bulunmaktadır. Bu bağlamda iki ülke arasındaki kültürel ilişkiler sürekli ve kesintisiz biçimde devam edecektir. Türkiye ile Kosova arasındaki kültürel ilişkilerin gelecekte de derinleşerek sürmesi için çeşitli alanlarda iş birliği yapılmaktadır. Türkiye; devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla Kosova'da faaliyet göstermekte ve eğitim, sağlık, kültür, sanat gibi alanlarda projeler yürütmektedir.

Sonuç olarak Türkiye ve Kosova arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinin geleceği aydınlıktır. İki ülke arasındaki dostluk ve kardeşlik bağları kuvvetlidir. İki ülke arasındaki iş birliği alanları çoğalmakta ve ortak çıkarlar doğrultusunda hareket edilmektedir. Türkiye-Kosova ilişkileri, Balkanlar'da istikrarın ve huzurun sağlanmasına da katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

-
- A. Hamilton, "From Technical Arrangements to Political Haggling: The Kosovo- Serbia Dialogue and the North of Kosovo", Group for Legal and Political Studies, 2: 1-36, 2012.
- A. N. Yılmaz, G. Kılıçoğlu, "Balkanlar'da YTB ve TİKA'nın Türk Kamu Diplomasisi Kurumları Olarak Faaliyetleri ve Türkiye'nin Bölgedeki Yumuşak Gücüne Etkileri", Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (2): 115-131.
- ASK 2020. Anketa e Fuqisë Punëtore TM1 – 2020. Agjencia e Statistikave të Kosovë, <http://ask.rks-gov.net/media/5554/afp-tm1-2020-finale.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- B. Kurtuluş, "21. Yüzyılda Değişen Kamu Diplomasisi Anlayışının Türk Dış Politikasına Yansıması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2014: 22.
- B. Yabancı, "Populism and Anti-Establishment Politics in Kosovo: A Case Study of Lëvizja Vetëvendosje", Contemporary Southeastern Europe, 3 (2): 17-43, 2015.
- C. Jura, "Kosovo-History and Actuality", AGORA International Journal of Juridical Sciences, 3: 78-84, 2013.

- CEC 2023. Central Election Comission, Kosovo Assembly Elections, <https://kqz-ks.org/an/kosovo-assembly-elections/> (Erişim Tarihi: 17.01.2023).
- CIA 2020. The World Factbook. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- D. T. Batakovic, "Kosovo and Metohija: History, Memory, Identity", The Christian Heritage of Kosovo and Metohija The Historical and Spiritual Hearthland of the Serbian People, Serbian Press, 2015.
- DPlus 2023. Results for 2021 National Assembly Election in Kosovo, <https://elections.dplus.org/result/NationalAssembly/2021/National/> (Erişim Tarihi: 19.01.2023).
- E. Pacolari, "Kamu Diplomasisi Çerçevesinde TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü'nün Kosova'daki Faaliyetlerinin Analizi", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2019: 68-78.
- F. Purtaş, "Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi", Gazi Akademik Bakış, 7 (13): 1-14, 2013.
- G. Jusufi, G., L. R. Mahmutaj, G. Jusufi, N. Jusufi, "Kosovo's International Trade: Balance of Trade", European Journal of Economics and Business Studies, 1 (3): 58-69, 2015.
- G. Uysal, "1999'dan Günümüze Kadar Geçen Sürede Kosova", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011: 12-17.
- H. Karadağ, Uluslararası İlişkilerde Yeni Bir Boyut Kamu Diplomasisi, Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- J. P. Korovilas, "The Economic Sustainability of Post-conflict Kosovo", Post-Communist Economies, 14 (1), 109-121, 2002.
- J. Zulfaj, B. Mullaki, M. Shala, P. Tahiri, Political Parties in Kosova Profile and Ideology, NGO ÇEL-NAJA, 2008.
- K. Özlem, Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014), Dora Yayınları, 2016.
- KATP 2021. Kosova Adalet Türk Partisi Siyasi Programı, https://www.kqz-ks.org/wp-content/uploads/2021/05/KATP-Programi_tur.pdf (Erişim Tarihi: 13.03.2023).
- KDTP 2023a. KDTP Hakkında, https://www.kdtp.org/parti/kdtp_hakkinda/ (Erişim Tarihi: 13.03.2023).
- KDTP 2023b. Parti Programı, <https://www.kdtp.org/parti/parti-programi/> (Erişim Tarihi: 13.03.2023).
- Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası 2023. <http://bqk-kos.org/statistikat/serite-kohore/> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- Kosova Meclisi 2023. Role and Competencies of the Assembly, <https://www.kuvendikosoves.org/eng/about-the-assembly/role-and-competencies-of-the-assembly/> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).
- KOSOVAPORT 2023. <http://www.kosovaport.com/?s=t%C3%BCrk+yat%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- L. Vranja, "The Impact of the CEFTA Trade Agreement on Economic Development in Kosovo, Iliria International Review, 7 (1): 249-270, 2017
- M. Ekşi, Kamu Diplomasisi ve AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, 2014.
- M. Ekşi, "Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü", Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi, 345-363, 2015.
- M. Sadiku, Trade Liberalization, Foreign Trade and Integrated Export Policy in Kosova. https://acit.al/wp-content/uploads/2021/04/Trade-Liberalization-Foreign-Trade-And-Integrated-Export-Policy-In-Kosova_4D.pdf (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- M. Vickers, Between Serb and Albanian A History of Kosovo, Columbia University Press, 1998.

- N. Emin, Kosova Siyasetini Anlama Kılavuzu, SETA, 2014.
- R. Altılı, Sağlığın Diplomatik Gücü, Nobel Bilimsel Eserler, 2021.
- R. Elsie, B. Destani, Kosovo A Documentary History From the Balkan Wars to World War II, I. B. Tauris, 2018.
- R. Fazliu, "From the Power of Local Authorities to Local Self-Government in Kosovo", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 4 (1-S2): 145-150, 2015.
- S. Merovci, E. Sekiraça, "The Impact of Trade Balance in the Current Account of Kosovo's Balance of Payments", *Acta Universitatis Danubius. Œconomica*, 10 (1): 94-107, 2014.
- S. Woehrel, "Kosovo: Historical Background to the Current Conflict", CRS Report for Congress, 3 June 1999, <https://sgp.fas.org/crs/row/RS20213.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).
- T. Bora, Milliyetçiliğin Provokasyonu Yugoslavya, İletişim Yayınları, 2015.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı 2023a. Kosova'nın Ekonomisi. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/kosova-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı 2023b. Kosova'nın Siyasi Görünümü. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/kosova-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı 2023c. Türkiye - Kosova İlişkileri. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-tr.mfa> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- T.C. Priştine Büyükelçiliği 2018. Kosova'nın Genel Ekonomik Durumu: Türkiye ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri. T.C. Priştine Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Priştine, s. 38.
- T.C. Ticaret Bakanlığı 2019. Türkiye - Kosova Serbest Ticaret Anlaşması. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, <http://ticaret.gov.tr/data/5d81d38413b876c87c33bbdd/Kosova%20STA%20Bilgi%20Notu-2019.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2012. TİKA Dünyası Dergisi / Sayı 2. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/upload/2016/Prestij%20Eserler/T%C4%B0KA%20D%C3%9CNYASI%20.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2014. 2014 Faaliyet Raporu. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/upload/2016/Prestij%20Eserler/Faaliyet%20Raporu%202014.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2015. 2015 Faaliyet Raporu. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/upload/2017/05/Faaliyet%20Raporu%202015/2015%20Faaliyet%20Raporu.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2017. Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2016, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/upload/2017/YAYINLAR/Faaliyet%20Raporlar%C4%B1/2016/T%C3%BCrkiye%20Kalk%C4%B1nma%20Yard%C4%B1mlar%C4%B1%20Raporu%202016.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2018. TİKA Kosova'da Neler Yaptı?. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, https://www.tika.gov.tr/upload/2018/BALKANLAR/ikinci_balkan_bulusmasi_kitap.pdf (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2019. Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2018. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/upload/2020/02/kyk%202018/TurkiyeKalkinma2018Web.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- TİKA 2023. Hakkımızda. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- V. Haxholli, Barrierat Tregtare si Masa Mbrojtëse Politike në marrëdhëniet Kosovë-Serbi. Kosova Democratic Institute, <https://kdi-kosova.org/wp-content/uploads/2021/11/44-Barrierat-tregtare-ENG-04.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- World Bank 2023. World Development Indicators. <http://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=XKX> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).

- WSC 2019. YÖK'ten Kosovalı Öğrencilere Burs İmkânı. World Student Campus. <https://wsc.com.tr/haberler-detay.php?haber=220> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- Y. Avcı, "Türk Dış Politikasının Stratejik Derinlik Revizyonunda Balkanlar", BEU Akademik İzdüşüm, 2 (2): 104-127, 2017.
- Y. Bayraktutan, I. Demirtaş, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22: 1-28, 2011.
- YEE 2023a. Başkanın Mesajı. Yunus Emre Enstitüsü, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/baskanin-mesaji> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- YEE 2023b. Yunus Emre Enstitüsü. Yunus Emre Enstitüsü, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- YEE 2023c. Vizyon - Misyon. Yunus Emre Enstitüsü, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/vizyon-misyon> (Erişim Tarihi: 05.06.2023).
- YTHP 2020. Yenilikçi Türk Hareket Partisi, Parti Programı. (Söz konusu parti programı, partinin internet sitesi olmadığı için, YTHP Genel Başkanı Sayın Ertan Simitçi'ye elektronik posta vasıtasıyla ulaşıp, kendisinden temin edilmiştir.).